

ਅਮੋੜ ਕਾਮਨਾ, ਯੁੱਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ : ਵੈਹ ਗਏ ਪਾਣੀ

ਮਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ, ਬੇੜੀ ਤੇ ਬਰੇਤਾ, ਅਤੇ ਗੋਰੀ ਨਦੀ ਦਾ ਗੀਤ ਵਰਗੇ ਗ਼ੈਰ-ਪਰੰਪਰਕ, ਬੇਬਾਕ ਅਤੇ ਬਹੁ-ਚਰਚਿਤ ਨਾਵਲਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਾਵਲਕਾਰ ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਚੁੱਪ ਨੂੰ ਤੋੜਦਿਆਂ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਾਵਲ **ਵੈਹ ਗਏ ਪਾਣੀ** ਦੀ ਸਿਰਜਣਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਇਸ ਪ੍ਰਤਿਭਾਵਾਨ ਲੇਖਕ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲ **ਮਛਲੀ ਇਕ ਦਰਿਆ ਦੀ** ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿਲੱਖਣਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਾਝੇ ਦੀ ਆਂਚਲਿਕ ਰਹਿਤਲ ਨੂੰ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਇਸ ਨਾਵਲ ਦੀ ਮੁੱਖ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਔਰਤ-ਮਰਦ ਸੰਬੰਧਾਂ ਦੀ ਸੂਖਮ ਅਤੇ ਬੇਬਾਕ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸਦੇ ਦੂਸਰੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਭਾਰੂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਉਸਦੀ ਨਿਵੇਕਲੀ ਪਛਾਣ ਬਣ ਗਈ। ਮੂਲ ਮਾਨਵੀ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਦਾ ਤਾਜ਼ਗੀ-ਭਰਪੂਰ ਅਤੇ ਸਹਿਜਭਾਵੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਨ ਵਾਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੋਕਾਰਾਂ ਦੀ ਨਵੀਨਤਾ ਰਾਹੀਂ ਪਰੰਪਰਕ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਖੜੋਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਵਿਚ ਵੀ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਈ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਿਚ ਧਰਤੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲੇ ਗ਼ੈਰ-ਰੁਮਾਨੀ ਪਿਆਰ-ਅਨੁਭਵ ਅਤੇ ਜਿਨਸੀ ਸਮੱਸਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਗਹਿਰਾਈ, ਸੂਖਮਤਾ ਅਤੇ ਬੇਬਾਕੀ ਨਾਲ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸਦੀ ਮਿਸਾਲ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਨੁੱਖੀ ਹੋਂਦ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਮਨਾਮਈ ਲੁਕਵੇਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ-ਸਰੋਤਾਂ ਦਾ ਯਥਾਰਥ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਮੁੱਖ ਦਿਲਚਸਪੀ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਬਾਹਰਮੁੱਖੀ / ਰਸਮੀ ਵਿਹਾਰ ਦਾ ਲੋਕ-ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰਨ ਦੀ ਬਜਾਇ ਦਮਿਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਮਨੋਯਥਾਰਥ ਨੂੰ ਫਰੋਲਣ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਦਿਆਂ

ਉਸਨੇ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਵਲ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਮੂਲ ਮਨੁੱਖੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਜਿਹੇ ਨਵੀਨ ਵਿਸ਼ੇਗਤ ਸਰੋਕਾਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲਦੁਆਲੇ ਸੰਸਥਾਗਤ ਵਰਜਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵਾਰਾ-ਪਹਿਰਾ ਸੀ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲੋਂ-ਪਹਿਲ ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬੇਬਾਕ ਨਾਵਲਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਹਲਕਿਆ ਵਲੋਂ ਅਸਲੀਲਤਾ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਮੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਚਿੰਤਨਸ਼ੀਲ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੇ ਵਿਵੇਕਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਰਦ ਵੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਦਾ ਨਵ-

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਾਵਲ **ਵੈਹ ਗਏ ਪਣੀ** ਵੀ ਉਸਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਵਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉਸਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਗਲਪ-ਸ਼ੈਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵੀ ਮੂਲ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਜਿਤ / ਅਵਰਜਿਤ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੀ ਤਰਲਤਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤਕ ਸੰਗਠਨ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਨਿਕਟ-ਸਮਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਵੀ ਓਨੀ ਹੀ ਸ਼ਿੱਦਤ ਨਾਲ ਸਮਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਵੈਹ ਗਏ ਪਣੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਉਘੜਵੀਂ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਲੋਕ-ਸਿਮਰਤੀ ਵਿਚ ਵਸੇ ਹੋਏ ‘ਬਸਰੇ ਦੀ ਲਾਮ’ ਦੇ ਦੁਖਾਂਤਕ ਬਿੰਬ ਦੀ ਪੁਨਰ-ਉਸਾਰੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੇ ਆਪਣੇ ਕਥਨ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਨਾਵਲ “ ਪੈਹਲੀ ਵਡੀ ਜੰਗ ਵਿਚ ਇਰਾਕ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ’ਤੇ ਗਏ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਸਿਪਾਹੀ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ... ਇਕ ਲੱਖ ਹਿੰਦੀ ਜਵਾਨਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਦਜਲਾ, ਫੁਰਾਤ ਦੀ ਮਿੱਟੀ ਵਿਚ ਰਲ ਜਾਣ ਦੀ ਕਹਾਣੀ” ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਮਾਝੇ (ਪੰਜਾਬ) ਦੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਟੇਕਪੁਰ ਤੋਂ ਲੈਕੇ ਯੂਨਾਨ ਦੇ ਇਕ ਟਾਪੂ ਇਜੀਨਾ ਤਕ ਫੈਲੀ ਹੋਈ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਵਿਚ 1913 ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 1915 ਤਕ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕ ਸਮਾ ਅੰਕਿਤ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਅੱਧ ਨਵੰਬਰ ਉਨੀ ਸੌ ਤੇਰਾਂ ਦਾ ਮੁਕ ਰਿਹਾ ਇਕ ਦਿਨ। ਸੂਰਜ ਬਨੇਰੇ ਰੰਗਦਾ ਰੰਗਦਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਟੋਏ ਵਿਚ ਡਿਗ ਪਿਆ ਹੋਵੇ ਤਿਲਕ ਕੇ। ਸਾਹ ਰੋਕੀ ਰੋਕੀ ਹਵਾ। ਚੌਫੇਰੇ ਉੱਠੇ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਿਚ ਰਲੇ, ਪੂੜ ਪੂੰਏਂ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਕੌੜੀਆਂ ਕੌੜੀਆਂ। ਡਾਰੋਂ ਵਿਛੜੇ ਲਗਦੇ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਤੇਜ ਉਡਦੇ ਪੰਛੀ ਦੀ ਬੇਪਛਾਣ ਝਾਤ। ਪਰਾਂ ਵਿਚ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਜਿਵੇਂ। ਤਾਰੇ ਜੇ ਕੁਛ ਦਿਸਨ ਲੱਗ ਪਏ ਤਾਂ ਮੱਧਮ-ਮੱਧਮ। ਤਰਕਾਲਾਂ ਦਾ ਪਲ ਪਲ ਸੰਘਣਾ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹਨੇਰਾ ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਦੇ ਪਿੰਡ, ਟੇਕਪੁਰ, ਵਿਚ ਸਰਵਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰ ਕੁਝ ਵਧ ਹੀ ਘਿਰ ਘਿਰ ਉਤਰਦਾ ਆਉਂਦਾ ਲੱਗ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਨਾਲ ਚੁਪ ਤਣ ਰਹੀ ਭਾਰੀ ਭਾਰੀ। ਅਠਾਰਾਂ, ਉਨੀ ਦੇ ਵਿਚ ਛੇ ਫੁਟ ਤੋਂ ਪੋਟਾ ਉਚਾ ਓਹਦਾ ਪਲੇਠੀ ਦਾ ਪੁਤ ਮੰਗਲ ਸਿਧਾ ਨੈਕ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਗਲੀ ਸਵੇਰ।” (ਪੰਨਾ - 9)

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਨਾਵਲ ਪੰਜਾਬ ਅਤੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਉਸ ਇਤਿਹਾਸਕ ਦੌਰ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਇਥੇ ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਾਮਰਾਜ ਆਪਣੇ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨਜ਼ਾਮ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਕੁਦਰਤੀ ਸਾਧਨਾਂ ਅਤੇ ਮਨੁੱਖੀ ਵਸੀਲਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ੋਸ਼ਣ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਆਰਥਿਕ ਅਤੇ ਰਾਜਨੀਤਕ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ

ਕਰਨਾ ਹੀ ਇਸ ਨਜ਼ਾਮ ਦਾ ਮੁੱਖ ਮਨੋਰਥ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਹੋਇਆ ਫੌਜੀ ਭਰਤੀ ਦਾ ਮੋਟਿਫ ਨਿਕਟ-ਭਵਿਖ ਵਿਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦਾ ਪ੍ਰਫਾਵਾਂ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲੇਖਕ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋਣ ਜਾ ਰਹੇ, ਨਾਵਲ ਦੇ ਮੁੱਖ-ਪਾਤਰ, ਮੰਗਲ ਦੇ ਕਾਮਨਾਮਈ ਪਿਆਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਵੀ ਛੇੜ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਅਤੇ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦਾ ਇਹ ਸੰਵਾਦੀ ਟੋਟਾ ਪਾਠਕ ਦਾ ਧਿਆਨ ਆਕਰਸ਼ਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ :

“ਕਮਲੀ ਨਾ ਬਣ, ਪੋਟਿਆਂ ਨਾਲ ਗਲ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਥਰੂ ਪੂੰਝਦਿਆਂ ਭਾਰੀ ਆਵਾਜ਼ ਵਿਚ ਮੰਗਲ ਨੇ ਆਖਿਆ।
ਦਿਲ ਖਰਾਬ ਹੁੰਦਾ।

ਆਪਣੇ ਹੀ ਦਿਲ ਦਾ ਫਿਕਰ ਤੈਨੂੰ, ਦੂਜੇ ਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਕਮਲੀ ਜੇ ਤਾਂ ਕਿਸ ਦੀ ਕੀਤੀ?

ਸਿਆਣੀ ਬਣ! ਨਾ ਦਿਲ ਵਿਚ ਲਿਆ ਕੁਛ।

ਐਨੇ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਇਆ ਕੀ ਸਭ ਝੂਠ ਏਹ?

ਝੂਠ ਨਾ ਸਹੀ। ਪਰ ਕੀ ਪੁਗਾ ਸਕਾਂਗੇ? ” (ਪੰਨਾ - 10)

ਮੰਗਲ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੂੰਹ-ਬੋਲੀ ਭੈਣ ਪਾਸੋਂ ਦੀ ਧੀ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨਾਲ ਵਰਜਣਾ-ਅਵਰਜਣਾ ਦੀ ਸੀਮਾਰੇਖਾ ਉੱਤੇ ਵਿਚਰਨ ਵਾਲਾ ਮੁਹੱਬਤੀ ਰਿਸ਼ਤਾ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਨਾਨਕੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਇਕ ਦੂਰ-ਨੇੜੇ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਧੀ ਬਚਨੀ ਨਾਲ ਮੰਗਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। (ਬਾਦ ਵਿਚ ਬਚਨੀ ਦੇ ਮਾਪੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਨ ਉਸਦਾ ਮੰਗਲ ਨਾਲੋਂ ਰਿਸ਼ਤਾ ਤੋੜ ਕੇ ਸੰਤਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ) ਮੰਗਲ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਅਤੇ ਬਚਨੋ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚਕਾਰ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੀ ਹੈ ਪਰ ਇਸਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਹ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਦੀ ਮਾਂ ਪਾਸੀ ਦੀ ਅਚੇਤ ਕਾਮਨਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਬਣਿਆਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਣਚਾਹੇ ਭੈਣ-ਭਰਾ ਦੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿਚ ਬੱਝਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਾਸੀ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਸਨੂੰ ਜਵਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਮੰਗਲ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਨੈਣ-ਨਕਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ :

“ਮੰਗਲ ਦਾ ਸੁਪਨਾ ਆਪਣੀ ਅੱਧੀ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਮਰ ਤੋਂ ਪਾਸੋਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਾ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਜੋਬਨ ਫੁਟਦਿਆ ਕਦੀ ਸਰਵਣ ਨੇ ਉਹਦੇ ਪਾਣੀਆਂ ਵਿਚ ਲਹਿਰਾਂ ਛੇੜੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਫੇਰ ਪਰਛਾਵਾਂ ਬਣ ਕੰਬਦਾ

ਕੰਬਦਾ ਉਹਨਾਂ ਲਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰੁੜ੍ਹ ਗਿਆ ਸੀ। ਗੁਰਨਾਮੀ ਤੇ ਉਹਦੀ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੇ ਸਰਵਣ ਨੂੰ ਰਖੜੀ ਬਨ੍ਹ ਬਨ੍ਹ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਨਜ਼ਰ ਧੁੰਦਲਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਰੁਕਦੀ ਜੁਬਾਨ ਨਾਲ ਇਕ ਵਾਰ ਵੀਰ ਆਖਣ ਲਗ ਜਾਣ ਨਾਲ ਫੇਰ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜ ਸਕੀ। ਰੇਤ ਹੇਠ ਦਬਿਆ ਗਿਆ ਜਿਵੇਂ ਇਕ ਮੋਤੀ, ਮਣਕਾ। ਝੂਠੇ ਧਰਮ ਦੀ ਪੱਟੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਅੰਨ੍ਹੀ ਬਣੀ ਨੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਵੀ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਮੰਨ ਲਿਆ।” (ਪੰਨਾ - 92)

ਇਧਰ ਮੰਗਲ ਵੀ ਪਾਸ਼ੀ ਦੇ ਕਾਮਨਾਮਈ ਸੰਮੋਹਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤਾ ਚਿਰ ਅਭਿਜ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਿਆ। ਉਸਨੂੰ ਪਾਸ਼ੀ ਦਾ ਜੋਬਨ ਆਪਣੇ ਹਾਣ ਦੀ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਹੀ ਸੱਚੇ ਵਿਚ ਢਲਿਆ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :

“ਪਾਸ਼ੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਿਆ। ਪਾਸ਼ੇ ਸਚ ਹੀ ਜਿਵੇਂ ਸਜਰੀ ਸਜਰੀ ਕੁੰਜ ਲਾਹ ਕੇ ਆਈ ਹੋਵੇ। ਲਿਸ਼ਕਦੀ। ਡੋਲਦੀ ਤੋਰ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਲਾ ਤੇ ਓਪਰੀ ਥਾਂ ਦਾ ਝਕ। ਬੁਲ੍ਹ ਬੋਲਣ ਬੋਲਣ ਕੁਛ ਕਰਦੇ, ਅੱਧ ਖੁਲ੍ਹੇ।”

ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਸ ਗੁੰਜਲਦਾਰ ਤਾਣੇ-ਪੇਟੇ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਮੰਗਲ ਜਦੋਂ 24 ਪੰਜਾਬੀ ਬਟਾਲੀਅਨ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਛਾਉਣੀ ਪਹੁੰਚਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਥੇ ਉਸਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਫੌਜ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥੀ, ਧੀਰ ਸਿੰਘ, ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜੋ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਾਂਝ ਵਜੋਂ ਉਸਨੂੰ ਭਰਾ ਵਾਂਗ ਸਮਝਣ ਲਗ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਧੀਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੂਬਸੂਰਤ ਪਤਨੀ ਸੁਜਾਨ ਵੀ ਮੰਗਲ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਉਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਭਾਗ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਪਾਤਰਾਂ (1+4) ਦੀ ਕਾਮਨਾਮਈ ਪਿਆਰ-ਲੀਲਾ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਉਸਾਰਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੇ ਮੰਗਲ ਦੇ ਬਚਨੀ, ਪਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਨਾਲ ਚੋਰੀ-ਛੁੱਪੇ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਬੜੀ ਨੀਝ ਨਾਲ ਚਿਤਰੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਿਆਰ / ਕਾਮ-ਕ੍ਰੀੜਾ ਵਾਲੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਾਕੀਆਂ ਵਿਚ ਲੇਖਕ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਅਤੇ ਮਨੋਸਥਿਤੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਨਾਵਲ ਦੀ ਥੀਮਕ ਉਸਾਰੀ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਲੇਖਕ ਨੇ ਪਰੰਪਰਕ ਵਿਆਹ-ਪ੍ਰਥਾ ਅਤੇ ਨੈਤਿਕ ਮਰਿਆਦਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਦੇ ਪਰਿਪੇਖ ਵਿਚ ਰਖ ਕੇ ਵਾਚਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਅਤੇ ਸੱਭਿਆਚਾਰਕ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਨਾਵਲੀ ਟੈਕਸਟ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਪੰਗਤੀਆਂ ਦੇਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ :

“ਚਾਰ ਰਾਤਾਂ ਤੇ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਮੰਗਲ ਕੋਲ ਰੈਹ ਕੇ ਬਚਨੀ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਜਿਵੇਂ ਉਹਨੇ ਇਕ ਪੂਰੀ ਨਵੀਂ ਜੂਨ ਬਿਤਾ ਲਈ ਹੋਵੇ। ਬੰਦ ਘਰ ਤਪੱਸਿਆ ਦਾ ਜੀਕਰ ਇਕ ਭੋਰਾ। ਕਿਸੇ ਜੰਗਲ, ਪਹਾੜ ਦੀ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਇਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋਅ ਦੇ ਫੁਟਣ ਜਿਹਾ ਕੁਛ। ... ਆ ਜਾਣ ਲੱਭਣ ਸਭ ਵਾਰਸ। ਆਖ ਦੇਵੇਗੀ ਉਹਦੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਗਦੇ ਉਹ। ਮੰਗਲ ਸਭ ਕੁਝ ਲਗਦਾ ਉਹਦਾ। ਦਿਲ ਦਾ ਕਾਨੂੰਨ ਵੱਡਾ ਕਿ ਲੋਕਾਚਾਰੀ ਦਾ? ਚੋਰੀ ਭਲੀ ਕਿ ਸਾਧੀ? ਹੱਕ ਖੋਹਣਾ ਬਦਕਾਰੀ ਯਾਂ ਹੱਕ ਨਾਲ ਜੁੜਨਾ?” (ਪੰਨਾ - 82-83)

ਬਚਨੀ ਪਿਆਰ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸਮਾਦੀ ਛਿਣਾਂ ਨੂੰ ਮਾਣਦੀ ਹੋਈ ਅੰਤਰਮਨ ਦੀਆਂ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚ ਉੱਤਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਨੇ ਉਸਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੋਚਾਂ ਨੂੰ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਗਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਹੈ :

“ਬੇ ਹਿਸਾਬਾ ਧਨ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਅੰਦਰੋਂ ਕਰੂਪ ਬਣਾਉਂਦਾ ਪਰ ਪਿਆਰ . . . ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਅੰਦਰੋਂ ਇਕ ਲੋਅ ਫੁਟਦੀ ਏ। ਇਕ ਮਹਿਕ ਉਠਦੀ ਕਸਤੂਰੀ। . . . ਇਕ ਰਸ ਪੈਂਦਾ ਏ ਫਲਾਂ ਵਿਚ, ਇਕ ਰਸ ਭਰਦਾ ਏ ਅੰਗਾਂ ਵਿਚ। ਰੂਹ ਪੰਛੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਉੱਚੀ ਉਡਣ ਲਗਦੀ ਏ। ਤਾਰਿਆ ਦੇ ਗੀਟਿਆਂ ਨਾਲ ਖੇਡਣ ਨੂੰ ਦਿਲ ਕਰਦਾ। ਕੁਦਰਤ ਸਭ ਭਲੀ ਲਗਦੀ ਏ। ਪਾਣੀ ਵਾਂਗ ਵਗਦਾ ਲਗਦਾ ਏ ਆਪਣਾ ਆਪ। ਵਿਚ ਪਰਛਾਵੇਂ ਘੁਲੇ। ਪਰਛਾਵਿਆਂ ਨਾਲ ਕੇਹੀ ਦਵੈਤ। . . . ਮੰਗਲ ਨਾਲ ਜਗ ਸਾਹਮਣੇ ਨਹੀਂ ਬੜੀ ਤਾਂ ਕੀ ਏ? ਰਸਮਾਂ ਨਾਲ ਬਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕੋਈ ਗੂਹੜੇ ਹੁੰਦੇ ਨੇ? ਅਣਚਾਹੇ ਬੰਧਨ।” (ਪੰਨਾ - 85)

ਬਚਨੀ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬੀ ਕਿੱਸਾਕਾਵਿ ਵਿਚਲੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਨਾਇਕਾ ਹੀਰ ਦੇ ਵਿਦਰੋਹੀ ਬੋਲ ਸੁਣਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਹੀਰ ਵੀ ਅਣਚਾਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਉੱਤੇ ਮਨਚਾਹੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਨੂੰ ਤਰਜੀਹ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸ਼ਰ੍ਹਾ ਅਤੇ ਸਮਾਜ ਦਾ ਦਿੱਤਾ ਖੇੜਾ ਕਬੂਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਿਹੰ ਰਾਹੀਂ ਹਾਸਿਲ ਕੀਤਾ ਰਾਂਝਾ ਹੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੈ। ਵਾਰਿਸ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ :

“ਵਾਰਿਸ ਸ਼ਾਹ ਨਾ ਮੁੜਾਂ ਗੀ ਰਾਂਝਣੇ ਤੋਂ ਭਾਵੇਂ ਬਾਪ ਦੇ ਬਾਪ ਦਾ ਬਾਪ ਆਵੇ।”

ਪਰ ਬਚਨੀ ਤੇ ਮੰਗਲ ਦਾ ਇਹ ਪਿਆਰ-ਅਨੁਭਵ ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਆਸ਼ਕੀ ਨਾਲ ਸਿਰਫ ਸਤਹੀ ਸਮਾਨਤਾ ਹੀ ਰਖਦਾ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਮੌਲਿਕ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਮੰਗਲ ਰਾਂਝੇ ਦਾ ਅਤੇ ਬਚਨੀ ਹੀਰ ਦਾ ਪ੍ਰਛਾਵਾਂ ਮਾਤਰ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਚਰਿਤਰਿਕ ਬਣਤਰ ਮੱਧਕਾਲੀ ਨਾਇਕ-ਨਾਇਕਾ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਸ਼ਾਇਦ ਹੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਆਧੁਨਿਕ ਯੁਗ ਦੇ ਲਘੂ-ਮਨੁੱਖ ਜਾਂ ਅਨਾਇਕ ਪਾਤਰ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਨਿਕੀਆਂ ਰੀਝਾਂ ਅਤੇ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਨਿਕੇ ਨਿਕੇ

ਸੁਪਨੇ ਅਤੇ ਆਦਰਸ਼ ਹਨ। ਇਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਬਚਨੀ ਮੰਗਲ ਨਾਲ ‘ਸੰਭੋਗ ਤੋਂ ਸਮਾਪੀ’ ਵਰਗੇ ਛਿਣ ਹੰਢਾਕੇ ਆਖਿਰ ਸਹੁਰੇ ਘਰ ਪਰਤ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੰਗਲ ਵੀ ‘ਚੋਰੀ ਦਾ ਗੁੜ’ ਖਾਕੇ ਕਾਮਨਾ ਦੀ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਹੋਰਨਾਂ ਛਿਣਾਂ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਜੁਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸਨੂੰ ਸੁਜਾਨ ਅਤੇ ਪਾਸ਼ੋ ਦੇ ਸੰਗ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਵਿਸਮਾਦੀ ਲਜ਼ਤ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਮੰਗਲ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹੁ-ਇਸਤਰੀਗਾਮੀ (promiscuous) ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਬਾਰੇ ਸੁਚੇਤ ਨਹੀਂ ਜਾਂ ਉਸਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਹਿਜ ਲੱਗਣ ਵਾਲੇ ਅਮੋੜ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਣ ਕਦੇ ਕੋਈ ਤੌਖਲਾ ਜਾਂ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਸਗੋਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਪਾਤਰਾਂ ਨਾਲ ਸਮਾਨੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕਾਮ-ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਦਿਆਂ ਅਕਸਰ ਉਹ ਸੋਚੀਂ ਵੀ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ :

“ਬਹੁਤ ਵਾਰ ਮੰਗਲ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਕਿ ਸ਼ੀਸ਼ੋ ਨਾਲ ਰੂਹ ਏਨੀ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਹੋਣ ’ਤੇ ਬਚਨੀ ਨਾਲ ਯਾਰੀ ਹੋ ਜਾਣਾ ਭਲਾ ਠੀਕ ਸੀ? ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਾਨੋ ਨਾਲ ਤੇ ਪਾਸ਼ੋ ਨਾਲ? ਇਕ ਵਲੋਂ ਸੱਚੇ ਹੋਣਾ ਕੀ ਦੂਜੇ ਵਲੋਂ ਝੂਠਿਆਂ ਪਾ ਦਿੰਦਾ? ਨਹੀਂ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਦਾ ਪਿਆਰ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਤਾਕਤ ਦਿੰਦਾ। ਵੱਖ ਵੱਖ ਰਸ, ਗੁਣ ਭਰਦਾ। ਅੱਠ ਬਾਹਵਾਂ ਵਾਲੀ ਦੇਵੀ ਵਾਂਗ।” (ਪੰਨਾ - 98-99)

ਇਓਂ ਮੰਗਲ ਦੀਆਂ ਇਹ ਸੋਚਾਂ ਉਸਦੇ ਅੰਤਰ-ਤਣਾਉ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸਦੇ ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ ਫਲਸਫੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਜਿਸਨੂੰ ਨਿਰਵਿਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਨੀਝ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆਂ ਇਸ ਫਲਸਫੇ ਦਾ ਵਿਵੇਕ ਅੰਤਰਵਿਰੋਧਾਂ ਵਿਚ ਘਿਰਿਆ ਦਿਖਾਈ ਦੇ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੀਰ ਤੇ ਰਾਂਝੇ ਦੀ ਆਪਾਵਾਰੂ ਸਿਦਕਵਾਨ ਆਸ਼ਕੀ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਮੰਗਲ ਦੇ ਸ਼ੀਸ਼ੋ, ਬਚਨੀ, ਪਾਸ਼ੀ ਅਤੇ ਸੁਜਾਨ ਨਾਲ ਜੋੜੇ ਸੰਭੋਗ-ਸੰਬੰਧ ਅੰਤਿਮ ਤੌਰ ਤੇ ਛਿਣਭੰਗਰ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਦੇ ਲਖਾਇਕ ਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ।

ਤਾਂ ਵੀ, ਮੋਹਨ ਕਾਹਲੋਂ ਨੇ ਅਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀਆਂ ਅਮੋੜ ਕਾਮਨਾਵਾਂ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵੀ ਛਿਣਾਂ ਦਾ ਗਲਪੀ ਬਿੰਬ ਉਸਾਰ ਕੇ ਅਸਿੱਧੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਵੇਲਾ ਵਿਹਾ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸੰਸਥਾਵਾਂ ਦੇ ਰੂਬਰੂ ਕਰਨ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਸਿਰਜਣਾਤਮਕ ਵਿੱਥ ਦੇ ਮਾਧਿਅਮ ਰਾਹੀਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਵਿਵਸਥਾ ਵਿਚਲੇ ਵਿਰੋਧਾਂ ਅਤੇ ਅੰਤਰ-ਵਿਰੋਧਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮੂਰਤੀਮਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਚਾਰਧਾਰਕ ਮਹੱਤਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਵਲ ਦਾ ਗਲਪੀ ਪ੍ਰਵਚਨ ਕਾਮਨਾ ਅਤੇ

ਸੰਜਮ ਦੇ ਸਦੀਵੀ ਸਮੱਸਿਆਕਾਰ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਪ੍ਰਸ਼ਨਾਂ ਦੇ ਸਨਮੁੱਖ ਕਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਸਮਕਾਲੀਨ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਵਧੇਰੇ ਸਾਰਥਕ ਅਤੇ ਪ੍ਰਾਸੰਗਿਕ ਹੈ।

ਵੈਹ ਗਏ ਪਾਣੀ ਨਾਵਲ ਦੀ ਥੀਮਕ ਸਾਰਥਕਤਾ ਦੂਸਰਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਪੱਖ ਇਸ ਵਿਚਲਾ ਯੁੱਧ ਦਾ ਬਿਰਤਾਂਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਾਵਲ ਵਿਸ਼ਵ ਦੀਆਂ ਸਾਮਰਾਜੀ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਦੀ ਬਸਤੀਵਾਦੀ ਨੀਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਭਰਪੂਰਤਾ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਵਿਚ ਕਾਜਸ਼ੀਲ ਆਰਥਿਕ ਰਾਜਨੀਤਕ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਦਾ ਲੇਖਾ-ਜੋਖਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਇਸਦੀਆਂ ਨਿਮਨ-ਅੰਕਿਤ ਪੰਗਤੀਆਂ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਧਿਆਨਯੋਗ ਹਨ :

“ਯੂਰਪੀ ਦੇਸ ਭਾਵੇਂ ਕਾਫੀ ਲੰਮੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਮੁੰਦਰੀ ਡਾਕੂਆਂ ਤੋਂ ਡਾਕੂ ਹਾਕਮ ਬਣ ਕੇ ਏਸ਼ੀਆ, ਅਫਰੀਕਾ ਤੇ ਧਰਤੀ ਦੇ ਹੋਰ ਖਿਤਿਆਂ ਦੇ ਇਨਸਾਨੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤੀ ਧਨ ਵਸੀਲਿਆਂ ਨੂੰ ਲੁੱਟਣ ਤੇ ਉਥੋਂ ਦੇ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਘਾਣ ਕਰਨ ਖਾਤਰ ਵਖ ਵਖ ਧੜੇ ਬਣਾ ਕੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਲੜਦੇ ਕਦੀ ਸੁਲ੍ਹਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ ਪਰ ਪਿਛਲੇ ਕੁਛ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਦੋ ਨਿੱਖੜਵੇਂ ਖੁਫ਼ੀਆ ਧੜਿਆਂ ਵਿਚ ਬਝ ਗਏ ਸਨ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਸੀ ਤੇਹਰਾ ਗਠਜੋੜ - ਜਰਮਨੀ, ਆਸਟਰੀਆ-ਹੰਗਰੀ ਤੇ ਇਟਲੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਤਿਕੜੀ ਮਿਤਰਚਾਰਾ - ਫਰਾਂਸ, ਰੂਸ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ। ਪਿਛੋਂ ਇਟਲੀ ਦੂਜੇ ਗੁਟ ਨਾਲ ਆ ਰਲਿਆ ਤੇ ਤੁਰਕੀ ਪਹਿਲੇ ਨਾਲ। . . .” (ਪੰਨਾ - 109-110)

ਜਦੋਂ 28 ਜੁਲਾਈ 1914 ਨੂੰ ਜਰਮਨੀ ਦੀ ਸ਼ਹਿ 'ਤੇ ਆਸਟਰੀਆ ਵਲੋਂ ਸਰਬਿਜਾ ਤੇ ਵਡਾ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਰੂਸ ਨੇ ਸਰਬਿਜਾ ਦੀ ਹਿਮਾਇਤ ਵਿਚ ਫੌਜਾਂ ਭੇਜਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਥੋਂ ਹੀ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਹੋਈ। ਬਰਤਾਨਵੀ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਹਿੰਦ ਦੇ ਵਾਇਸਰਾਏ ਨੂੰ ਤਾਰ ਰਾਹੀਂ ਲੋੜੀਂਦੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। “ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਜੰਗ ਬਾਰੇ ਕਿਤਾਬ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲਈ ਗਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਜੰਗ ਲਗਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਰ ਮਹਿਕਮੇ ਨੇ ਕੀ ਕਰਨਾ ਏ ਏਹ ਸਭ ਵੇਰਵਿਆਂ ਨਾਲ ਉਸ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ।” (ਪੰਨਾ -110)

ਨਾਵਲ ਦਾ ਅਗਲੇਰਾ ਭਾਗ ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਮੰਗਲ ਹੋਰਾਂ ਦੀ 24 ਪੰਜਾਬੀ ਰਜਮੈਂਟ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੀ ਜਹਾਜ਼ ਰਾਹੀਂ ਪੂਰਬੀ ਅਫਰੀਕਾ ਭੇਜਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਫ਼ਰ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਚਿੱਠੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਭੇਜਦਾ ਹੈ। ਨਾਵਲੀ ਬਿਰਤਾਂਤ ਦੀ ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ ਦੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਇਹ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗਲਪ-

ਜੁਗਤ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਜੋ ਇਹ ਵਾਪਰ ਰਹੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਅਤੇ ਸਥਿਤੀਆਂ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸਚਿਆਉਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਾਠਕ ਗਲਪ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦੇ ਅਹਿਸਾਸ ਨਾਲ ਭਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀ ਜੁਲਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਜੁਗਤ (ਡਾਇਰੀ ਜਾਂ ਰੋਜ਼ਨਾਮਚੇ ਦੀ ਜੁਗਤ) ਵੀ ਨਾਵਲਕਾਰ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਵਰਤੀ ਹੈ ਜੋ ਅਖਬਾਰੀ ਸੁਰਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਯੁੱਧ ਦੇ ਘਟਨਾ-ਕ੍ਰਮ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਉਸਾਰਨ ਵਲ ਰੁਚਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਨਾਵਲ ਦਾ ਇਹ ਖੰਡ ਮੁੱਖ ਤੌਰ ਤੇ ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਵ-ਯੁੱਧ ਦੇ ਬਿਰਤਾਂਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ। ਇਥੇ ਖਾਸ ਤੌਰ ਤੇ ਇਰਾਕ ਦੇ ਮੋਰਚੇ ਉੱਤੇ ਲੜਨ ਵਾਲੀਆਂ ਭਾਰਤੀ ਪੰਜਾਬੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ-ਹਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ।